

Secular Canons in Medieval Europe: Diversity under Common Canon Law, ed. Sigrun Høgetveit Berg, Arnold Otto (Studien zur Germania Sacra. Neue Folge, Bd. 14), Walter de Gruyter, Berlin–Boston 2023, ss. 176, ISBN 978-3-11-102713-5, e-ISBN (PDF) 978-3-11-102721-0, e-ISBN (EPUB) 978-3-11-102734-0, ISSN 0585-6035.

W lipcu 2018 r., w ramach Międzynarodowego Kongresu Mediewistów w Leeds, odbyły się obrady sesji tematycznej zatytułowanej „Canonize yourself!”. Jej organizatorami byli: dr Arnold Otto, ówczesny dyrektor archiwum archidiecezjalnego w Paderborn (Erzbistumsarchiv Paderborn), od 2020 r. dyrektor archiwum miejskiego w Norymberdze (Stadtarchiv Nürnberg), oraz prof. Sigrun Høgetveit Berg z uniwersytetu w Tromsø (Universitetet i Tromsø – Norges Arktiske Universitetet). Głównym celem obrad miało być ukazanie „życia i działania kanoników świeckich w pełnym i późnym średniowieczu” na obszarze Europy, w kapitułach katedralnych działających w Skandynawii, Europie Środkowej oraz „na południe od Alp”. Wygłoszone referaty stały się podstawą wydanej pięć lat później publikacji, która ujrzała światło dzienne jako 14 tom serii „Studien zur Germania Sacra. Neue Folge”.

Zgodnie z wyrażonym przez Arnolda Otto założeniem, zamieszczonym w otwierającym tom artykule programowym (s. 1–15), „uzyskanie statusu kanonika świeckiego zapewniało stały i relatywnie dobry dochód osobisty, jak również dawało szansę wywierania wpływu na rozwój instytucji, której tenże kanonik był członkiem” (s. 1). Nie ulega wątpliwości, że członkostwo w takim gremium nie tylko zwiększało szanse pomnożenia dochodów, lecz także – w miarę wspinania się po drabinie godności w kapitule – dodawało prestiżu. Pod tym względem regularne kapituły katedralne, przeważnie funkcjonujące na podstawie zasady wspólnoty majątkowej, stwarzały mniejsze możliwości. Stąd kluczowym problemem z punktu widzenia wydawców tomu były, ogólnie rzecz ujmując, zarówno mechanizmy uzyskiwania prebend w świeckich kapitułach katedralnych, jak również ocena ich potencjału ekonomicznego. Szczególny nacisk położono na predyspozycje kandydata (pochodzenie społeczne, wykształcenie), strategię i motywację obejmowania prebend w kapitułach oraz procesy kumulowania beneficjów i specyfikę źródeł dochodów.

Sigrun Høgetveit Berg podjęła te kwestie w odniesieniu do późnośredniowiecznej kapituły katedralnej w Nidaros (obecnie Trondheim) (s. 17–29), której początki i organizacja znajdują niewielkie odzwierciedlenie w materiale źródłowym. Wiadomo, że w połowie XIII w. tamtejszy arcybiskup Sørle przekazał kanonikom dziesięć z czterech okolicznych kościołów, uznając, że ich dotychczasowe dochody są niewystarczające dla prawidłowego funkcjonowania kapituły metropolitalnej. Jednym z najważniejszych źródeł dochodów były jednak wsie prebendalne (*kannikgjeld*), tworzone w drugiej połowie XIV w. po klęsce „czarnej śmierci”, skutkującej depopulacją diecezji i znaczącym osłabieniem potencjału ekonomicznego. Członkowie kapituły, chcąc zabezpieczyć płynące z nich zyski, zaczęli w drugiej połowie XIV w. określać się mianem

proboszczów tytularnych. W efekcie uzyskali dodatkowe źródło utrzymania, także w formie dziesięcin, a system *kannikgjeld* obowiązywał po wprowadzeniu przez władzę królewską reformacji (1536–1537), zabezpieczając superintendenta Nidaros i kanoników kapituły luterańskiej. Liczba członków kapituły oscylowała między 12 w XIII w. a 20 kanonikami około 1540 r. Wiodąca rola arcybiskupa Nidaros w radzie królewskiej (a zarazem częsta nieobecność w diecezji) sprawiała, że kapituła katedralna miała więcej przestrzeni do prowadzenia własnej działalności i zabezpieczania swoich interesów, ponieważ to, co faktycznie dawało zyski członkom kapituł, to lukratywny handel suszonym dorszem za pośrednictwem kantoru hanzeatyckiego w Bergen. Według norweskiej badaczki to właśnie ten aspekt w największym stopniu decydował o atrakcyjności członkostwa w kapitule katedralnej w Nidaros i był kluczowy dla otoczenia społecznego najważniejszej instytucji kościelnej w Norwegii.

Syntetyczny obraz duńskich kapituł katedralnych ukazała Anna Minara Ciardi (s. 33–46). Wskazała, że proces kształtowania się tych instytucji w Skandynawii rozpoczął się w Roskilde i w Lundzie w połowie XI w., a zakończył w 1276 r. w Turku. Ich powstanie stworzyło przestrzeń dla ukształtowania się lokalnej elity duchownej, a posiadanie prałatury bądź kanonii często stanowiło punkt wyjścia do dalszej kariery. Badaczka z uniwersytetu z Linköping ukazuje te procesy na przykładzie kapituły katedralnej w Lundzie: najwcześniej funkcjonującej (od lat osiemdziesiątych XI w.) tego typu instytucji w Skandynawii (dodatkowo od 1103/1104 r. pełniącej funkcję kapituły katedralnej metropolitalnej), mającej dla XII i XIII w. różnorodną podstawę źródłową. Przebieg karier kanonickich, w tym mechanizm przyjmowania nowych członków, analizuje na wybranych przykładach. Jednym z warunków kariery kanonickiej było posiadanie wyższego wykształcenia. Ciardi wskazuje na popularność uniwersytetów w Bolonii, Oxfordzie, Paryżu i Hildesheim. Przyszli kanonicy wybierali ośrodki poza skandynawskie nawet wówczas, gdy już mogli studiować bądź w Uppsali (od 1476 r.), bądź w Kopenhadze (od 1479 r.).

Obejmowanie beneficjów w kapitule katedralnej w Turku na podstawie analizy prowizji papieskich przeprowadziła Kirsi Salonen (s. 47–68). Pierwsze wzmianki pisane o diecezji Turku, traktowanej do końca XIII w. jako obszar misyjny, pochodzą z lat siedemdziesiątych tego stulecia. Dla okresu 1332–1532 zachowało się jedynie 75 prowizji i wpływ na taki stan bazy źródłowej ma z jednej strony niewielka liczba stanowisk w tym kolegium katedralnym, z drugiej zaś – ich niewielka atrakcyjność ekonomiczna. Salonen scharakteryzowała zachowane przekazy proveniencji papieskiej (typy prowizji, charakter dokumentacji), jak również na wybranych przykładach – głównie w odniesieniu do prepozytury – sprawdziła ich faktyczną skuteczność. Liczba zachowanych prowizji zależała m.in. od liczby kandydatów obecnych w kurii papieskiej i podejmujących starania o uzyskanie prałatury lub kanonii.

Jörg Wunschhofer (s. 69–81) przenosi analizę mechanizmów obejmowania beneficjów w kapitułach katedralnych na obszar Rzeszy, do diecezji Paderborn. Zaskakująca jest charakterystyka stanu badań, z której wynika, że większość opracowań poświęconych kapitule w Paderborn zdeponowana jest w archiwach (głównie Landesarchiv Nordrhein-Westfalen, Erzbistumsarchiv Paderborn) w formie maszynopisów. Instytucja, funkcjonująca od początków IX w., została zreorganizowana w XIII stuleciu, a liczbę prałatur i kanonii określono na 24. Ta liczba utrzymywała się do rozwiązania kapituły w 1810 r. Uwzględniając wikariuszy, tutejsze środowisko kapitulne oferowało

około 50 prebend i beneficjów (47 w 1434 r.; 53 w XVII w.). Członkostwo w kapitule można było uzyskać w dwojaki sposób: metodą dokooptowania decyzją kapituły lub za sprawą prowizji papieskich. Zastosowanie tych dwóch metod zostało formalnie uregulowane w 1438 r. W rezultacie, w kontekście obejmowania beneficjum w kapitule, rok podzielono na miesiące papieskie (prowizja) i niepapieskie (kooptacja). W kapitule widoczne jest zjawisko ekskluzywizmu szlacheckiego, sformalizowane w drugiej połowie XVI w. poprzez wprowadzenie restrykcyjnych zasad przyjmowania nowych członków o określonym pochodzeniu społecznym.

Anna Kowalska-Pietrzak przeanalizowała modele karier członków kapituł kościelnej prowincji gnieźnieńskiej, głównie na przykładzie duchownych z kapituły kolegiackiej w Łęczycy (s. 83–106). Swoje rozważania poprzedza szkicem przybliżającym organizację średniowiecznego Kościoła w Europie Środkowo-Wschodniej oraz proces kształtowania się kapituł katedralnych i kolegiackich metropolii gnieźnieńskiej. W artykule większy ciężar położony został na związki środowisk kapitulnych (traktowanych tutaj jako dogodne miejsce do sprawowania rozmaitych funkcji w administracji kościelnej oraz realizacji zadań zleczanych przez świeckie podmioty władzy terytorialnej) z szeroko pojmowanym środowiskiem zewnętrznym niż na kryteria i czynniki umożliwiające objęcie urzędów i godności w kapitułach. Status kanonika pozwalał na działalność na dworach książęcych i w kuriach biskupich, zwiększając szansę na taki model kariery, z którym związany był awans oraz wzrost dochodów. Wśród 56 duchownych, wywodzących się przede wszystkim z łęczyckiego środowiska kapitulnego, spotykamy zatem kapelanów książęcych, notariuszy i pracowników kancelarii, dyplomatów, duchownych w kuriach biskupich itd.

Emanuele Curzel przedstawił tytułową problematykę, analizując modele karier w kapitule katedralnej w Trydencie (s. 107–115). Nie bez znaczenia dla działalności tego kolegium kapitulnego był kontekst polityczny, geograficzny i społeczny. To niewielkie miasto (liczące około 4 tys. mieszkańców w XIV w.; obecnie około 118 tys.), za sprawą strategicznego położenia na szlaku komunikacyjnym między Rzeszą a Italią, odgrywało znaczącą geopolityczną rolę; tutaj ścierały się także wpływy dynastii Luksemburgów, Wittelsbachów i Habsburgów. Trydent był miastem biskupim: faktyczną władzę w mieście sprawował wikariusz biskupi, a społeczność tworzyli mieszcianie zajmujący się handlem winem, obrotem pieniężnym, prowadzeniem karczm itd. Te uwarunkowania widoczne są w mechanizmach obejmowania stanowisk w kapitule i w przebiegach karier. Cechą kapituły w Trydencie był brak barier stanowych, tak widocznych m.in. w kapitułach z obszaru Rzeszy: tutejsze gremium kanonickie było „otwarte na ludzi z różnych klas społecznych”, także w okresie nowożytnym.

Rzymskiej kapitule katedralnej św. Piotra poświęcił swój artykuł Jochen Johrendt (s. 117–126), rozpoczynając od ciekawej charakterystyki włoskiej historiografii kapituł katedralnych. Stwierdził bowiem, że o ile zakony i pojedyncze opactwa w tym kraju znajdowały swych badaczy już od drugiej połowy XIX w., o tyle zainteresowanie kolegiami kanoników rozpoczęło się po opublikowaniu rezultatów badań nad kapitułą w Bressanone przez Leo Santifallera¹, nabrało rozpędu zaś po publikacji monografii

¹ Leo SANTIFALLER, *Das Brixner Domkapitel in seiner persönlichen Zusammensetzung im Mittelalter*, Bd. 1–2 (Schlern-Schriften, Bd. 7), Innsbruck 1924–1925.

o kapitule katedralnej w Trydencie przez Emmanuela Curzela². Paradoksalnie niewiele, także z powodu ubogiej bazy źródłowej, wiadomo o średniowiecznych kapitułach katedralnych w środkowej i południowej Italii. Niemiecki badacz z Wuppertalu przeanalizował mechanizmy obejmowania stanowisk w trzynastowiecznej kapitule św. Piotra, jednej z trzech dużych – obok kapituły św. Jana na Lateranie oraz kapituły Matki Boskiej Śnieżnej – korporacji kanoników katedralnych w Rzymie. Mowa o instytucjach ściśle związanych z kurią rzymską i sytuacji, w której miejscowy biskup był równocześnie papieżem. W teorii eliminowało to potencjalne pola konfliktów, jakie zazwyczaj powstawały przy staraniach o prowizje papieskie na zwolnione prałatury i kanonie. W latach 1000–1304 źródła wspominają 232 kanoników św. Piotra; w analizowanym XIII w. ich życie wspólnotowe regulowały statuty nadawane przez papieży lub osoby przez nich wyznaczone. Co znamienne, nie określały one sposobu nabywania prałatur i kanonii w tej korporacji; w drugiej połowie XIII stulecia obejmowała łącznie 83 stanowiska, a jej skład uzupełniano drogą kooptacji. Nadreprezentacja rzymskiej arystokracji sugeruje istnienie zjawiska ekskluzywizmu, ale to inne czynniki mogły mieć wpływ na skład osobowy kolegium: układ sił w gronie kardynałów i w kurii rzymskiej, jak również animozje między możnymi rodami rzymskimi.

Zasygnalizowane przez Johrendta niedostatki w stanie badań nad kapitułami katedralnymi południowej Italii starał się po części zniwelować Antonio Antonetti (s. 127–162), syntetyzując przedstawiając kiepskie położenie ekonomiczne tamtejszych diecezji w XIII i XIV w., konflikty między biskupami a kapitułami katedralnymi, jak również niezwykle ubogą bazę źródłową. Cechą krajobrazu kościelnego południowej Italii była mnogość rozmaitych instytucji kościelnych o złożonej strukturze etnicznej. To rezultat szerokiego napływu m.in. Greków, Ormian, Słowian itd. od późnego antyku do podboju normańskiego. W części Italii rządzonej przez Rogera II (zm. 1154) liczba diecezji sięgnęła 124 z uszczerbkiem dla ich kondycji gospodarczej. Stąd w niewielu z nich funkcjonowały w tym czasie kolegia kanoników; duchowieństwo katedralne rekrutowało się po prostu z kleru miejskiego. To administracyjne prowizorium było również efektem niestabilnej sytuacji politycznej w XI i pierwszej połowie XII w. Dopiero utworzenie Królestwa Sycylii stworzyło warunki do rozwoju w miarę sprawnej organizacji diecezjalnej z kościołami katedralnymi, zarządzanymi przez duchownych spełniających określone kryteria (m.in. o miejsce w kapitule katedralnej w Benewencie od 1179 r. nie mogli starać się kandydaci z nieprawego łoża, cudzoziemcy lub synowie duchownych). W XIII i XIV w. kryteria stawiane kandydatom stały się jeszcze bardziej restrykcyjne, głównie z powodu dużej konkurencji na rynku prebend. Ten popyt zwiększała malejąca podaż wynikająca – w obliczu trudności ekonomicznych – z dążeń do utrzymywania stałej liczby stanowisk w kapitułach, jak również ich okresowego redukowania. Znamienne, że spośród ponad stu diecezji południowo włoskich, jedynie dla biskupstwa Boiano (obecnie arcybiskupstwo Campobasso-Boiano) zachowały się ustalenia określające zasady rekrutacji nowych członków kapituły. Kapituły katedralne w tej części Półwyspu Apenińskiego zachowywały dużą żywotność, której podstawą

² Emanuele CURZEL, *I canonici e il Capitolo della cattedrale di Trento dal XII al XV secolo* (Pubblicazioni dell' Istituto di Scienze Religiose in Trento. Series Maior, 8), Bologna 2001.

była umiejętność adaptacji do zmieniających się warunków politycznych i gospodarczych, widoczna głównie w XIV w.

Nie ulega wątpliwości, że zamieszczone w omawianym tomie studia pozwalają przesłedzić lokalną specyfikę funkcjonowania kolegiów kanonickich, ze szczególnym uwzględnieniem mechanizmów obejmowania stanowisk oraz ich atrakcyjności finansowej, uzależnionej od okoliczności politycznych, społecznych i ekonomicznych. Jest to jednak obraz – używając terminologii kartograficznej – południkowy: czytając artykuły po kolei, siłą rzeczy podejmuje się podróż ze Skandynawii, przez Europę Środkową, do Italii. W układzie tomu wyraźnie widać ten geograficzny zamysł. Pytanie, czy kolejności tekstów nie należałoby jednak odwrócić, przykładając do analizowanych kapituł katedralnych kryterium chronologiczne, czyli rozważania rozpocząć od tych obszarów Europy, gdzie te instytucje zaczęły funkcjonować najwcześniej. Dobór referentów-autorów sprawił, że w tomie nie ma tekstów o kapitułach katedralnych z Wysp Brytyjskich, Francji czy Półwyspu Iberyjskiego. Przez pryzmat wszystkich omawianych tekstów widać jednak zarysowującą się tendencję podejmowania badań porównawczych, na bazie już wydanych monografii poszczególnych kapituł katedralnych. Wachlarz pytań, które można w taki sposób analizować, byłby bardzo szeroki: struktura organizacyjna, wybory biskupie, uposażenie, kapituły w sakralnym krajobrazie miast itd. Wypada mieć nadzieję, że podobne podejście komparatystyczne obejmie w przyszłości regularne kapituły katedralne.

Radosław Biskup*

 <https://orcid.org/0000-0003-4902-5404>

BIBLIOGRAFIA

- Curzel, Emanuele. *I canonici e il Capitolo della cattedrale di Trento dal XII al XV secolo*. Bologna: EDB Edizioni Dehoniane Bologna, 2001.
- Santifaller, Leo. *Das Brixner Domkapitel in seiner persönlichen Zusammensetzung im Mittelalter*, vol. 1–2. Innsbruck: Wagner, 1924–1925.
- Berg, Sigrun Høgetveit and Arnold Otto, eds. *Secular Canons in Medieval Europe: Diversity under Common Canon Law*. Berlin, Boston: Walter de Gruyter, 2023.

* Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

 biskup@umk.pl